

*М.А. Погорецький,
доктор юридичних наук
(Рада національної безпеки і оборони України)*

Шляхи вдосконалення реалізації конституційного права обвинуваченого на захист

Ключові слова: *обвинувачений, конституційне право на захист.*

Визнання й дотримання прав і свобод людини, їхнє належне забезпечення й надійний захист є проявом правової держави, тому проблема прав людини в сучасному кримінальному судочинстві сьогодні займає особливе місце, оскільки саме ця сфера діяльності держави пов'язана із втручанням в особисте життя людини, обмеженням у випадках, передбачених законом, її прав і свобод, застосуванням заходів процесуального примусу.

Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (п. "с" ч. 3 ст. 6) [1], Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (п. "d" ч. 3 ст. 14) [2, с. 12–34] закріпили право особи захищати себе особисто або через призначеного захисника, а при відсутності коштів — через визначеного захисника, коли цього вимагають інтереси правосуддя.

Норми зазначених правових актів знайшли своє закріплення в ч. 1 ст. 59 Конституції України, прийнятої на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р., яка проголосила Україну суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою, в якій людина, її життя, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. У своїй основі Конституція України має ідеологію природних і невідчужуваних прав людини, про що з достатньою переконливістю

свідчить зміст її другого розділу, в якому закріплені права, свободи та обов'язки людини і громадянина. Факт проголошення України правовою державою показує спрямованість створюваної вітчизняної правової системи на пріоритетний захист прав людини, що є важливою умовою входження України в цивілізоване світове співтовариство.

Відповідно до ч. 1 ст. 59 Конституції України кожен має право на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, ця правова допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав. Для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах в Україні діє адвокатура.

Проте за 11 років існування Конституції Україна стала лише формально правовою державою, оскільки реального верховенства права та закону в усіх сферах життєдіяльності суспільства, поширення сфери їх прямого й безпосереднього впливу на всю сукупність суспільних відносин, в тому числі й на правовідносини в сфері кримінального процесу, не відбулося. Продовжує набувати широкого розповсюдження в суспільстві як серед пересічних громадян, так і серед державного чиновництва, в тому числі й юристів, правовий нігілізм, що має глибокі історичні корені і виражається в девальвації права й законності, ігноруванні

законів чи їх недооцінюванні як регулятора соціальної сфери.

Розвитку правового нігілізму, на наш погляд, сприяє судово-правова реформа в Україні, яка розтягнута в часі на десятиріччя й проводиться непослідовно, без глибокого та всебічного наукового обґрунтування й широкого обговорення її засад науковою спільнотою, правозастосовцями та громадськістю. В ході розробки засад цієї реформи деякими її розробниками сліпо вихвачуються окремі правові інститути з різних правових систем зарубіжних країн, які переносяться в національну правову систему без урахування її історичного досвіду, правових традицій, менталітету суспільства, соціально-економічних умов, нехтується перевіренім у міжнародній практиці правилом про те, що реформування правоохоронної і судової системи не терпить суєти, а потребує виваженості, системності, послідовності.

Як наслідок зазначених негативних процесів, що відбуваються в Україні, правоохоронні та судові органи держави, які покликані захищати права та свободи людини, самі в окремих випадках становлять загрозу національній безпеці України. В таких умовах реалізація конституційного права обвинуваченого на захист як у ході досудового слідства, так і в суді стає проблематичною, оскільки навіть сам суд з урахуванням перекрученого сприйняття судової незалежності, як влучно зазначає Президент України В.А. Ющенко, “переростає в суддівське свавілля, почасти перетворюючись на явище судового деспотизму” [3].

Виходячи із зазначеного та враховуючи визначений обсяг статті, в ній робиться спроба запропонувати низку заходів, спрямованих на вдосконалення реалізації конституційного права обвинуваченого на захист.

Для реалізації конституційного права обвинуваченого на захист серед невідкладних заходів, на нашу думку, є втілення у правову систему України принципу пріоритетного захисту прав людини й доповнення

чинного законодавства України такими положеннями.

Втілюючи змагальні засади у вітчизняний кримінальний процес, слід урівняти права обвинуваченого з правами захисника. Для забезпечення обвинуваченому права на захист необхідно надати йому право самостійно збирати будь-які дані, які можуть бути визнані доказами у кримінальній справі, в тому числі й на досудовому слідстві. Враховуючи процесуальне положення обвинуваченого та терміни досудового слідства й судового розгляду кримінальної справи, для реалізації цього права в чинному КПК України необхідно встановити десятиденний термін для надання відповідних документів, матеріалів та інформації посадовими особами підприємств, установ та організацій, які можуть бути використані як докази у кримінальній справі.

З метою забезпечення реалізації права обвинуваченого на захист доцільно встановити кримінальну відповідальність зазначених посадових осіб за чинення перешкод обвинуваченому в реалізації його права на захист, в тому числі й шляхом відмови у встановлений термін надати йому відповідні документи, матеріали та інформацію для використання в кримінальному процесі з метою реалізації свого права на захист, як це має місце на сьогодні, наприклад, при втручанні в діяльність захисника чи представника особи, за що ст. 397 КК України передбачена кримінальна відповідальність. Одним з обов'язкових видів кримінальної відповідальності таких посадовців повинно бути позбавлення їх права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (управлінською, юридичною тощо) терміном на три роки.

Враховуючи те, що в перехідний період від тоталітарного суспільства до правової демократичної держави в країні поряд з правовим нігілізмом процвітає ще й “глибока корумпованість судів і правоохоронних органів”, яка, як справедливо зазначає Президент України В.А. Ющенко, є “критичною, глибинною загрозою національній безпеці країни” [3], виникає

необхідність у чинному КПК України максимально обмежити винесення процесуальних рішень, які приймаються уповноваженими особами за їх власним розсудом, що природно формується на їх професійній правосвідомості як сукупності поглядів, що виражають їх ставлення до закону, їх знання норм КК, КПК та ін. У зв'язку з тим, що правосвідомість багатьох служителів Феміди в сучасних умовах розбудови правової держави не безпідставно не заслуговує на довіру пересічних громадян України, слухним є внесення до КПК України окремої норми, яка б зобов'язувала зазначених осіб мотивувати своє процесуальне рішення, й норми, яка б визнавала такі рішення незаконними в разі відсутності такого вмотивування, а також встановити в чинному законодавстві систему відповідальності (процесуальної, дисциплінарної, кримінальної), оскільки в правозастосовній практиці незаконні рішення органом дізнання, слідчим, прокурором та судом, як правило, виносяться без вмотивування, що є однією з форм приховування незаконної діяльності цих посадових осіб, яка перешкоджає обвинуваченому реалізації його права на захист.

Наприклад, окремі слідчі при відмові в задоволенні клопотання обвинуваченого без будь-якого вмотивування вказують, що “підстав для задоволення клопотання не вбачається”, а деякі прокурори при цьому на вмотивовану скаргу обвинуваченого про оскарження будь-яких рішень слідчого, в тому числі й про відмову в задоволенні його клопотання, дають стандартну відповідь однакового змісту: “порушень в діяльності слідчого не вбачається”. Окремі суди в своїх рішеннях про оскарження незаконних дій слідчого та прокурора також без будь-якого вмотивування обмежуються лише “штампом” такого змісту: “порушень не вбачається, що впливає із матеріалів справи”. При цьому ніякого аналізу ні норм чинного законодавства, на підставі яких приймається відповідне рішення, ні аналізу фактичних обставин та доказів у таких рішеннях не наводиться. Такі процесуальні рішення у кримінальній справі обвинува-

ченому чи його захиснику навіть важко оскаржувати в установленому порядку, оскільки будь-яких доводів слідчого, прокурора та суду в них немає. При цьому вищі інстанції на таку, на наш погляд, незаконну практику нерідко ніяк не реагують, що дає підстави вважати, що вона визнається цими інстанціями законною.

Великого значення при впровадженні змагального кримінального процесу в Україні набуває надання обвинуваченому права на застосування науково-технічних засобів при провадженні тих слідчих дій, у яких він бере участь, а також при ознайомленні з матеріалами справи — з дозволу особи, яка провадить дізнання, чи слідчого, а у суді, якщо справа розглядається у відкритому судовому засіданні, — з дозволу судді чи суду. Відсутність цієї норми в чинному КПК України є анахронізмом інквізиційного кримінального процесу, від рис якого до цього часу ще не може позбавитися сучасне кримінальне судочинство. Таке право, до речі, надано п. 5 ст. 48 КПК України захиснику обвинуваченого. У зв'язку з цим, на нашу думку, є не виправданим, щоб права обвинуваченого на його особистий захист були меншими, ніж у його захисника. Впровадження цієї норми до чинного КПК України дозволило б створити певні правові гарантії від фальсифікацій та інших грубих порушень особами, що ведуть кримінальний процес.

Заява клопотань обвинуваченого та його захисника — один з ефективних засобів захисту обвинуваченого й спосіб реалізації його конституційного права на захист. Разом з цим аналіз слідчої практики і норм чинного КПК України свідчить про те, що ця форма захисту обвинуваченого потребує вдосконалення в новому КПК України.

В чинному КПК України розгляду слідчим клопотань обвинуваченого та його захисника присвячено дві статті — 129 і 221, проте саме через відсутність чітких процесуальних форм прийняття та розгляду клопотань обвинуваченого і його захисника як в ході досудового слідства, так і при ознайомленні їх з матеріалами кримінальної

справи, в практичній діяльності виникають спірні питання, що потребують свого вирішення в новому КПК України.

Загальною проблемою на практиці, що грубо порушує право обвинуваченого на захист, є те, що як і у ході досудового слідства, так і при ознайомленні обвинуваченого та його захисника з матеріалами справи слідчі нерідко відмовляються під різними приводами безпосередньо приймати не лише усні, а й письмові клопотання як обвинуваченого, так і його захисника, пропонуючи їм направляти такі клопотання поштою. На наш погляд, застосовувати всілякі виверти з метою уникнення своєчасного прийняття заявленого клопотання слідчим надає можливість невизначеність у ст. 129 КПК України порядку подання клопотань слідчому обвинуваченим чи його захисником.

Прикладом створення можливості безпосередньо слідчим не приймати клопотань обвинуваченого для їх вирішення у визначений законом трьохдобовий строк, є навіть впроваджена у військовій прокуратурі Харківського гарнізону непередбачена чинним законодавством “скринька” (дерев’яний ящик, що висить на стіні у коридорі військової прокуратури), куди слідчими в окремих кримінальних справах пропонується обвинуваченим подавати такі клопотання. Це унеможливує як фіксацію факту подачі клопотання, так і встановлення дати його подачі, а також значно збільшує термін отримання клопотань слідчим для їх вирішення, а отже необґрунтовано затягує строк слідства у кримінальній справі й грубо порушує право обвинуваченого на гарантований йому Конституцією України захист. Яскравим прикладом цього є справа за обвинуваченням Ю., в якій окремі клопотання, подані обвинуваченим через “скриньку”, лише прямували до слідчого майже 10 діб [4].

Хоча в частині 1 ст. 129 КПК України і встановлено, що клопотання підозрюваного, обвинуваченого та його захисника про виконання будь-яких слідчих дій слідчий зобов’язаний розглянути в строк не більше трьох діб, проте в частині 2 цієї

норми, де зазначено, що про результати розгляду клопотання повідомляється особа, яка заявила клопотання, не вказується, у який спосіб. Отже, слідчі нерідко з метою ухилення від повідомлення у визначений законом термін такої особи про результати його вирішення, направляють зазначені повідомлення поштою, при чому нерідко останні не знаходять свого адресату. Про результати їх розгляду обвинувачений чи його захисник, як правило, дізнаються лише в ході ознайомлення з матеріалами справи, в яких залишається їх копія, не маючи можливості своєчасно оскаржити такі повідомлення в установленому законом порядку. Так, наприклад, у справі Ю., що знаходилася в провадженні військової прокуратури Харківського гарнізону, обвинувачений та його захисник заявили клопотання про надання кожному з них можливості при ознайомленні з матеріалами справи застосовувати науково-технічні засоби. Слідчий замість того, щоб вирішити ці клопотання в трьохдобовий строк і ознайомити з результатами їх вирішення обвинуваченого та його захисника, які на той час ознайомлювалися з матеріалами справи, взагалі не повідомив обвинуваченому про результати вирішення його клопотання, а захиснику обвинуваченого направив таке повідомлення поштою на адресу адвокатської контори (про що свідчить його копія в матеріалах справи), яке той так і не отримав навіть після вирішення справи у суді [4].

У слідчій практиці при винесенні постанови про повну чи часткову відмову у задоволенні клопотання обвинуваченого чи його захисника слідчі нерідко не знайомлять їх з цим процесуальним документом, а обмежуються лише усним повідомленням про результати розгляду клопотання, вважаючи, що таке ознайомлення обвинуваченого чи його захисника в ході досудового слідства не засноване на законі, оскільки ст. 129 КПК України прямої вказівки на це не містить. Така практика, на нашу думку, суперечить чинному КПК України, оскільки слідчий зобов’язаний розглянути клопотання обвинуваченого чи його

захисника в строк не більше трьох діб, до якого включається і ознайомлення особи, що його заявила, з результатами розгляду такого клопотання. Неознайомлення слідчим особи, що заявляла клопотання, з такою постановою незаконно позбавляє можливості обвинуваченого чи його захисника її оскаржити.

По-різному на практиці визначаються строки вирішення клопотань, заявлених при ознайомленні з матеріалами справи, оскільки в частині 2 ст. 221 КПК України лише зазначається, що слідчий зобов'язується задовольнити клопотання обвинуваченого і його захисника, якщо обставини, для з'ясування яких заявлено клопотання, мають значення для справи, проте не вказується в який строк такі клопотання повинні бути вирішені. Наприклад, у практиці слідчих органів СБ України та прокуратури Харківської області клопотання про доповнення досудового слідства, про зміну кваліфікації злочину й закриття справи вирішують в такий самий строк, як і клопотання про виконання будь-яких слідчих дій, передбачені ст. 129 КПК України — в строк не більше трьох діб. Однак існує й інша слідча практика дотримання строків розгляду таких клопотань. Наприклад, слідчі військової прокуратури Харківського гарнізону, як правило, вирішення будь-яких клопотань обвинуваченого і його захисника, заявлених ними при ознайомленні з матеріалами справи, здійснюють лише після закінчення ознайомлення з матеріалами справи обвинуваченого та його захисника. З нашого погляду, така практика не заснована на законі й грубо порушує право обвинуваченого на захист, оскільки окремі клопотання обвинуваченого та його захисника в певних випадках потребують невідкладного розгляду.

Для забезпечення реалізації конституційного права обвинуваченого на захист слід в КПК України виділити окрему главу “Клопотання”, в якій встановити строки та порядок їх подання обвинуваченим і його захисником та розгляду їх уповноваженими особами. В новому КПК слід

встановити, що клопотання можуть бути подані обвинуваченим і його захисником в будь-який момент провадження у кримінальній справі. При цьому письмове клопотання повинно долучатися слідчим до кримінальної справи, а усне — заноситися до протоколу слідчої дії.

Слід також закріпити в новому КПК України, що клопотання обвинуваченого та його захисника як на досудовому слідстві про виконання будь-яких слідчих дій, так і при ознайомленні обвинуваченого та його захисника з матеріалами справи про доповнення досудового слідства, про зміну кваліфікації злочину і закриття справи подаються безпосередньо чи в інший спосіб слідчому, який зобов'язаний розглянути їх в строк не більше трьох діб і задовольнити, якщо обставини, про встановлення яких заявлені клопотання, мають значення для справи. Про задоволення клопотання, про повну або часткову відмову в його задоволенні повинна складатися мотивована постанова, яка має оголошуватися особі, що його заявила, в трьохдобовий строк. В разі винесення постанови про повну або часткову відмову в задоволенні клопотання слідчий роз'яснює обвинуваченому порядок її оскарження. Копія постанови слідчого про повну або часткову відмову у задоволенні клопотання надається обвинуваченому та його захиснику. Вона може бути оскаржена обвинуваченим та його захисником прокуророві чи до суду, які зобов'язані розглянути її в трьохдобовий строк з часу отримання й надати останнім відповідний процесуальний документ про результати розгляду такого оскарження.

В умовах науково-технічного прогресу з урахуванням обставин справи та особи обвинуваченого доцільно надати йому право при ознайомленні з матеріалами справи з дозволу слідчого отримувати копії документів, що містяться в матеріалах справи, чи копію самої кримінальної справи. Впровадження цієї норми в чинний КПК України дозволило б значно скоротити терміни ознайомлення обвинуваченого з матеріалами кримінальної справи, підвищило б відповідальність осіб,

у провадженні яких знаходиться справа, та прокурора, що здійснює нагляд за її провадженням, за якістю процесуальних документів, скоротило б терміни досудового слідства та судового розгляду кримінальної справи, терміни тримання обвинувачених під вартою та застосування до них інших процесуальних примусів, позитивно

вплинуло б на вирішення справи по суті й скоротило матеріальні витрати держави на її вирішення.

Реалізація наведених пропозицій в новому КПК України, на нашу думку, сприятиме вдосконаленню реалізації конституційного права обвинуваченого на захист.

Список літератури:

1. Голос України. — 2001. — № 3. — 10 січня.
2. Международный пакт о гражданских и политических правах // Международные пакты о правах человека: Сб. документов. — СПб: Россия. Нева, 1993.
3. Примаченко А. Стратегия на 10 лет // <http://www.zerkalo-nedeli.com/ie/archiv/599/>
4. Кримінальна справа 054946 по обвинуваченню Ю. по ч. 2 ст. 15, ст. 419 КК України // Військовий суд харківського гарнізону.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются отдельные проблемные вопросы реализации права обвиняемого на защиту и предлагаются пути их решения.

SUMMARY

The article examines certain problematic issues of the realization of the right of the defendant for the defense and the ways of their implementation.

*Рекомендовано кафедрою
теорії та історії держави і права*

Подано 14.02.07